"هاوارەبەرە" و "میرزا" بناغەی ئەدەبیاتی ئیقلیمی ڕۆژهەڵاتی کوردستان

کەژاڵ سالحی
(بۆکان)

لە نێو ڕۆماننووسانی ڕۆژهەڵاتی کوردستاندا، م. فەتاح ئەمیری وەک ڕۆماننووسێکی پێشەنگ چل ساڵ دوای بڵاوبوونەوەی ڕۆمانی "پیشمەرگە"ی "دوکتۆر ڕەحیمی قازی"، بە نووسینی دوو ڕۆمانی "هاوارەبەرە" و "میرزا"، هەنگاوێکی جیددی لە بواری گێڕانەوەی کوردی لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان هەڵێناوە. نووسەر لەو ڕۆمانانەدا ئاگایانە بڕیار دەدا بەرهەمێکی وا بخوڵقێنێ کە سەرەڕای خستنە ڕووی شوناسی فەرهەنگی و مێژوویی و زیندووکردنەوەی زمان، بە ئاوێتەکردنی توانستی هەندێک لە قاڵب و ژانرە ئەدەبییە فۆلکلۆرییەکان، کەشێکی دیکە و چەشنێکی تایبەت لە نووسینی دەوڵەمەند بە توانستی ئەدەبی زارەکی دابڕێژێت. بۆ وێنە بە خستنە گەڕی توانایی قاڵبە ئەدەبییەکانی وەک وردە چیرۆک و حەکایەت و بەیتی فۆلکلۆر و پەندی پێشینیان، بیروباوەڕی کۆمەڵایەتی و ئایینی و شێوەژیان و ئاخافتنی کۆمەڵگای دێرینی خۆی بۆ خوێنەر بگێڕێتەوە و وێڕای هەوڵ بۆ پاراستنی وردەکارییەکانی ئەو ژانر و قاڵبە ئەدەبییانە، لە زیندوو ڕاگرتنی ماکە شوناس سازەکانی زمانی کولتووری کۆمەڵگای کوردستان ڕۆڵ بگێڕێ.

لەم نووسینەدا وێڕای باسێک لەسەر ئەدەبیاتی ناوچەیی لە باری زمانییەوە، ماکە پێکهێنەرەکانی ئەو بەشە لە ئەدەبیات دەخەینە بەرچاو، هەروەها باسی ڕۆڵی ئەو ژانرە ئەدەبییانە لە گێڕانەوەی دوو ڕۆمانی "هاوارەبەرە" و "میرزا"دا دێتە ئاراوە. لە لایەکی دیکەوە پێویستە باسی هەوڵی نووسەر بۆ تێکهەڵکێشانی ئەو ژانر و قاڵبانە لەگەڵ ڕۆمانەکەی بکرێ کە چۆن توانیویەتی ئەو تواناییانە بقۆزێتەوە و ڕۆمانەکەی موتوربە بکات و هەم ڕۆمانەکەی پێ ڕەنگین و سەنگینتر بکات و هەم بەشێک لەو کەلەپوورە بپارێزێ.

ئەدەبیاتی ناوچەیی، یان لۆکاڵ؛ دەربڕ و نیشاندەری شێوەیەک لە ئەدەبیاتە کە تایبەتمەندی و خاڵە بەرچاوەکانی جوگرافیایی و فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی و ئابووری ناوچەیەکی تایبەت نیشان دەدا، بە شێوەیەک کە ئەو تایبەتمەندییانە خاڵی جوداکەرەوەی ئەو ناوچەیە بێ لە ناوچەکانی دیکەی وڵاتێک.

بەر لەوەی ئاماژە بەو خاڵانە بکەم کە نیشاندەری هێڵە جوداکەرەوەکانی ئەو چەشنە لە نووسینن، ئاماژەیەک بۆ ڕوونتر بوونەوەی مەبەست بە پێوست دەزانم.

ئەدەبیاتی ناوچەیی بە هیچ چەشنێک وەک دابەزین لە چەشنێک لە ئەدەبی بەرزەوە بۆ ئەدەب لە بازنەیەکی بچووکتر نییە، بەڵکو ئەو تایبەتمەندییە نیشاندەری کەش و جوگرافیایەکی تایبەتە کە ڕۆمان لەبار دەکا بۆ ئەوەی توێژینەوەی خەڵک ناسانە و کۆمەڵناسانە و زمانناسانە و تا دوایی لەسەر بکرێ. بۆ وێنە لە ئەدەبی فارسیدا بە دەیان توێژینەوە لە سەر بەرهەمەکانی غولام حوسێنی ساعیدی، مەحموود دەوڵەت ئابادی، عەلی ئەشرەف دەروێشیان، ئەحمەد مەحموود و زۆر نووسەری دیکە

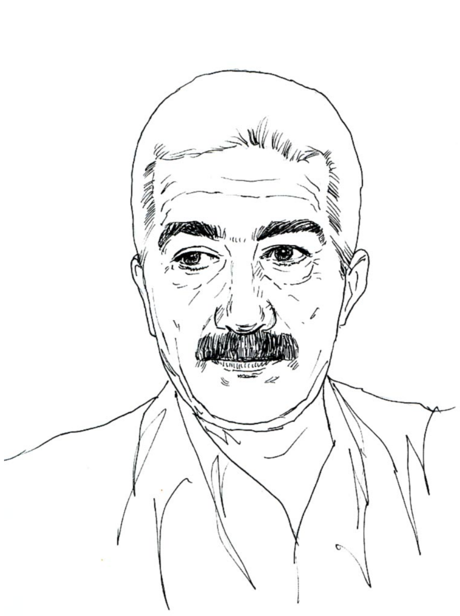

فەتاح ئەمیری

کراون کە چۆن بەرهەمی بە پێز و هێزیان لە بواری ڕۆمان و گێڕانەوەدا خولّقاندووە و ناوبانگی نەتەوەیی و جیهانیشیان هەیە، بەڵام خاوەن تایبەتمەندییەکانی ئەدەبیاتی ناوچەییش هەن. بەو پێیە دەمەوێ بڵێم ئەو چەشنە لە ئەدەب خاوەن هەندێک تایبەتمەندییە نەک دابەزین لە ئاستێکی ئەدەبەوە بۆ ئاستێکی بەرتەسکتر.

ئێستا بە پێی ئەم پێشەکییە هەندێک لە خاڵە جوداکەرەوەکانی ئەو چەشنە لە نووسین دەخەمە بەرچاو:

١- تایبەتمەندییە جوگرافیاییەکان. ئەو تایبەتمەندییە خۆی هەڵگری ئەو وردە خاڵانەیە: وەک کەشوهەوا، بارودۆخی سروشت، بوونی دارستان و لێرەوار، چۆم و ڕووبار، کوێستان و دەشت و بیابان... کە هەر کام لەوانە دەبێ جۆرێکی تایبەت بن و بە هۆی ئەو تایبەت بوونەوە لە ناوچەکانی دیکە نەچن و ئەو لێک نەچوونە ببێتە خاڵی جیاوازی لەگەڵ شوێن و جوگرافیاکانی دیکە.

بۆ وێنە ئەگەر لە پانتایی وڵاتێکی وەک ئێراندا ئەو تایبەتمەندییانە بخەینە بەرباس، دەکرێ بڵێین تایبەتمەندییە جوگرافیاییەکانی باکووری ئێران بە دەریا و جەنگەڵ و کەشوهەوای سەربەخۆیەوە بەچەشنێک لە دەقی ئەدەبیدا ڕەنگ دەداتەوە کە جودایە لە تایبەتمەندی باشووری ئێران بە گەرما و دارخورما و ئەو تایبەتمەندییانەی بەو شوێنەوە دەناسرێن.

٢-تایبەتمەندی دووەم خاڵی جوداکەرەوەی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتییە. وەک دابونەریت و بڕوا ئایینییەکان، زمان، مەزهەب، ڕەگەز، شێوەی خەبات و بەرەنگار بوونەوە لە بەرانبەر بێگانە و زۆر شتی دیکەش.

٣-تایبەتمەندی ئابووری، وەک چالاکی کشتوکاڵ و پیشەسازی وابەستە بە شوێن و شێوەی بەرهەمهێنانی کاڵا و خواردەمەنی و چەشنی پیشەسازییە دەستییەکان و...تاد کە هەر کام لەوانە لایەنێکی نوێ و تازە بەو بابەتە دەبەخشن و بە شێوەیەک دەتوانن ئەدەبی هەڵقوڵاو لەو ناوچەیە دەوڵەمەند بکەن.

چیرۆکە ناوچەییەکان بە شێوەیەکی ئاسایی هەڵگری هەموو، یان بەشێک لەو تایبەتمەندییانەن و بەو پێیە دەتوانن ئاوێنەی بالانوێنی فەزای شاری، یان گوندی، یان کولتووری ئەو بەشە لە وڵاتێک بن کە لە چوارچێوەی دەقێکی ئەدەبی لەو چەشنەدا دەکەوێتە بەر باس.

پاش خوێندنەوەی ڕۆمانەکانی هاوارەبەرە و میرزا و بەراوردی کۆی ئەو تایبەتمەندییە جوگرافیایی، زمانی، کولتووری، ئابووری و تەنانەت سیاسییانەی لەو دەقانەدا خراونەتە ڕوو و پێکگرتنیان لەگەڵ چوارچێوە دیارەکانی ئەدەبی ئیقلیمی و ناوچەیی دەکرێ بڵێین ئەو دوو ڕۆمانە دەچنە ژێر پێناسەی ئەو چەشنە لە ئەدەبیات و بەشێکی هەرە زۆری ئەو خاڵانەیان تێدایە کە نووسەرانی جودا بە تیوری تایبەتەوە لەمەڕ ئەدەبی ناوچەییەوە خستوویانەتە ڕوو.

لەو ڕۆمانانەدا ڕەوتی ڕووداوەکان بە شێوەیەکی ئەستوونی دەچنە پێش و پێوەندییەکی هزرمەندانە ڕووداوەکان لێک گرێ دەدا. ناواخن و دەروون مایەی ڕۆمان سەرەڕای ویستی نووسەر کە هەوڵی پاراستنی زمان و وشەی داوە و لە هەر ڕستەیەکدا بۆ یەک وشە چەندان هاوواتای خستووەتە ڕوو، واشی وشەکان لە ڕستەدا جێ کردووەتەوە و زەمینەی بۆ ڕەخساندوون کە ئەگەر خوێنەر مانای سەرەکی وشەیەکیش نەزانێ، ئەوە بە خوێندنەوەی ڕستەکە بە تەواوی و خوێندنەوەی ڕستەکانی بەرو دوای ئەو وشەیە، مانای سەرەکی بۆ ڕاست دەکاتەوە. لە لایەکی دیکەوە ئەگەر ڕوانینێکی کۆمەڵناسانەشمان بۆی ببێ ئەوە هەر ئەو گێڕانەوەیە حەز و ئارەزووی لە مێژینەی تاکی کۆمەڵگای ژێردەست و ناسەرکەوتوو لە زۆر بواردا دەخاتە ڕوو. ئەو ڕەوتەش دەگێڕێتەوە کە کۆمەڵگایەکی وا بۆ دەرباز بوون لە جوغزی سەختی ناسەرکەوتوویی گرتوویەتە بەر، یان ئەو پێشنیاری گرتنەبەری لە قاڵبی گێڕانەوەیەکی داستانیدا دەخاتە بەرچاو. ڕەوتی گەیشتن بە ئازادی بۆ سەربەستی

و یەکسـانی و ژیانێکی تێکەڵ بە هێمنایەتی و دوور لە ناحەزی و دزێوی کە لە بەشی شێکاری لەسەر فەلسەفەی ئەو چەشنە ڕۆمـانانەدا دەکـرێ و دەبێ بە تەسـەلی لە سەری بدوێین. چون لەو چەشنە گێڕانەوانەدا، هەرچەند ئەرکی گێڕانەوە وەک سەرەکیـترین کردەی نووسینی ڕۆمان؛ لە ئەستۆیانە، بەڵام نووسەر هەوڵی خستنە ڕووی واتا و بابەتی کۆمەڵایەتی و سیاسیشی هەیە.

ماکەکانی ئەدەبیاتی ناوچەیی لە هاوارەبەرە و میرزا دا ناوچەی جوگرافیایی:

لە ڕوانگەی نووسەرێکی ڕیالیستـەوە جوگرافـیا و شوێن گرنگییـەکی تایبـەتی هەیە و بەدیهێنەری فەزای داسـتـانە و نووسـەری ئەو شێـوازە لە نووسین تەنیا بۆ ڕازاندنەوە و خستنە ڕووی بەشێک لە وەسفەکانی، یان بردنە پێشی ڕەوتی چیرۆکەکەی کەڵکی لێ وەرناگرێ. ئەو لایەنە، واتە سەرنج بە تایبەتمەندییەکانی ناوچەیەک وەک دابونەریت و شێوەی هەڵسوکەوتی خەڵک لەگەڵ یەک و شـێـوەی دابینکردنی بژێو، جـۆری جلوبەرگ، وەسفی سروشت و بیر و باوەڕە ئایینییـەکان و زمان و زاراوەی نـاوچـەیـەک، وردبـوونـەوە لـە ڕەنـگدانـەوە و دەنگدانەوەی وردەکارییـەکانی ژیان و ئاقاری دەوروبەر بەرهەمـەکە دەبەستێتـەوە بە ناوچەیەکی تایبـەتەوە و بە واتایەکی تر ڕەنگێکی خۆماڵی و ناوچەیی بە بەرهەمەکە دەبەخشێ، هەر بۆیە نووسـەر هەوڵ دەدا تەواوی توانایی خـۆی وەگـەڕ بخـات تا ئەو شـوێنە بە هەمـوو وردەکارییـەکانییـەوە لە ناوچەکانی دیکە جـودا کاتەوە. ئەوەش بە شـێـوەیەکی ئاسـایی زیاتر ئەو شـوێنانە دەگرێتەوە کە نووسەر ژیانی لێ بەسەربردووە و بە شێوەی جۆراوجۆر کاریگەرییان لەسەر ژیانی نووسەر هەبووە.

ئەو ناوچانە بە هۆی ئەوەی نووسـەر خووی بە هەمـوو کەلێن و قـوژبن و کەندولەند و کەشوهەوای گرتووە و بە تەواوی دەیناسێ وەک تابلۆیەکی شێوەکاری دەیڕەنگێنێ و بە وشە و سـەمای ڕستە و واتاکان تابلۆی ئاخافـتنی ئەو شوێنە دەکێشێتەوە و لە قالبی وەسفێکی داستانیدا ئەو هەستە بە خوێنەر دەبەخشێ کە لەگەڵ ڕووداوەکاندا ژیاوە و لەگەڵ هیچ کامیان نامۆ نییە.

ئەو شێوە نووسینە هەم لە نێو نووسـەرانی ناوخۆیی و هەم لە نێـو نووسـەرانی بیـانیـدا بەدی دەکـرێ و نموونەی زۆر سـەرکـەوتووی هەیە. بۆ وێنە دەکـرێ ئـامـاژە بە مـەحـمـوودی دەوڵەتئـابادی بکەین کـە فـەزای زۆربەی ڕۆمانەکانی کۆمەڵگایەکی گوندییە و وەک نووسەرێکی ڕیالیـست لە دووی شوێنە ڕاستـەقینەکـان دەگـەڕێ و تا بتوانێ گۆشەیەک لە ژیانی واقیعی خەڵک بگێڕێتەوە.

ئەگـەر بگەڕێینەوە سـەر ڕۆمـانەکـانی "هاوارەبەرە" و "میـرزا" وەک ڕۆمـان لە شـێـوازی ئەدەبیـاتی ناوچەییـدا باسیـان بکەین دەکـرێ ئاماژە بەو مـاکانە بکـەین کە لەو بەرهەمانەدا بە وردی وەسف کراون:

١-وەسفی سروشت: کـاتێک نووسەر نوقمی وەسفی سروشـتی نـاوچەیەک دەبێ ئیـتر نە چاوی تێر دەبێ لەو هەمـوو جوانییـە و نە دڵی دێت بە جێی بێڵێ، هەر بۆیە بە وردی هەمـوو دیاردەکـانی پێـوەندیدار و ئـامـادە لەو شوێنە بـاس دەکـات و هیـچی لە بیر ناچێ. ئەو وەسفـە وردانە نیـشـانـدەر و بەڵگەی هۆگـری نووسـەرن بەو ناوچەیەی ڕەوتی گێڕانەوەکەی ئەوی تێـدا دەگـوزەرێ و هەستی پاک و ناسک و ئەزموونی تاک و چاوی وردبینی نووسەر و لەهەمان کاتیشدا داهێنەرێتی ئەو لە داڕشتنی وشە و ڕستە و واتاسازی و خوڵقاندنی دۆخی داستانی بەو کەرەستـانە و پێکهێنانی جیهـانێک لە وشە نیشـان دەدات کە هەر کـام لە وشـەکـانیش جیـهـانی تایبـەت بە خـۆیان هەیە، واتە وشـە لەو نووسـینـانەی (فـەتاحی ئەمـیـری)دا جـودا لەوەی کـارکـردێکی واتاییـان هەیە، کەسایەتییـەکی فەرهەنگی و ناوچەیی و جوگرافـیاییش لەگەڵ خۆیان بەکێش دەکەن، یان باشتـر وایە بڵێین لە هەناوی خـۆیـاندا ئەو وردەکـاریانەیان تواندووەتەوە. ئەوەش بە خوێندنەوەی ئەو وشانە لە زەمینە کۆمەڵایەتی و کـاتی و شـوێنیی ئەواندا بە باشی دەردەکـەوێ و ئەو تواناییەش لە قەڵەمی کەم نووسەردا دەتوانی خۆ بنوێنێ. تەنیـا ئەو نووسـەرانە دەتوانن قـەڵەم لە و بوارەدا تاودەن کە کەسایەتی وشە و ڕۆڵی تایبەتی وشەیان لە زەمینەی کـۆمـەڵایەتی و دۆخی زەمـانی و مـەکـانی خـۆیدا درک کردبێ. بۆ دەرخستنی ئەو باسە گرینگە لە سەر شوێن لە ڕۆمـانی هاوارەبەرەدا سـەرنجی ئەو بەشـە لە ڕۆمـانەکـە بدەن:

لە هەورازێکی ڕژد وەسەرکەوت، بە سەر دارستـانێکی پان و بەریندا کەوت، باریکە ڕێیەک بە پانایی دارستاندا خۆی ڕاکێشاوە، لە هێندێک جێیـان وەنێو دار و دەوەن دەکەوێ. ڕێبوار ون دەبێ. دیسان سەر وەدەر دەنێ. ڕێ پڕە لە پێچ و فلووچ، دارسـتـان بە پانایی پاناوک، بە درێژایی دۆڵ و دەرە، بە دڵی لاپاڵ و گەوەوە سەوزایی و شینایی بڵاو کردووەتەوە، سروشت وەک حاتەمی تایی و سـولەیمانی نەبی سـفـرەی سـەوز و گـەشی بە وڵاتدا ڕاخستووە. لەبەر شینایی ڕەش و گەش دەنوێنی، پنچک

بەژنی بەرزی داری لە ئامێزدایە و لک دەستی بە داوێنی پۆپ گرتووە، پیرەدار شانیان ڕەشانی یەک دەخەن، دارستان تێک چڕژاو و لێک هاڵاوە، تەنانەت قەڵەشتی بەردەکانیش ڕەگاژۆی نەمامی شلک و ساوای لێ ڕواندووە"

بە پێی ئەو نموونەیە و بە دەیان نموونەی تر سروشت وەک یەکێک لە دەورگێڕانی ڕۆمان کارایە و شوێن پەنجەی لە ڕۆماندا دیارە، ئەگەرچی جاری وایە وەسف درێژ و دووپات دەبێتەوە و ئەگەر کورت ببرابایەوە چوارچێوەی گێڕانەوەکەی پتەوتر دەکرد، بەڵام بە هۆی دەوڵەمەند و ڕەنگین بوونی زمانی کوردی؛ خەمی پاراستنی وشە ڕەسەنەکان؛ ترسی توانەوە و لە بیر چوونەوەیان هەر بەو جۆرەی نووسەر لە پێشەکی کتێبەکەدا باسی لێ دەکات، ئاستی ماندووبوونی خوێنەر دێنێتە خوارێ و هەستی ئەو قورساییەی زمان و وشەی کوردی هەیەتی لە دەروونیدا تەشەنە دەستێنێ. لە لایەکی دیکەوە هەر ئەو بوارە دەتوانێ لەبار بێ بۆ توێژینەوەی وشەناسانە و زمانناسانە و ساغکردنەوەی بۆ وێنە هەموو تایبەتمەندییەکانی زمانی و ڕاوێژیی ناوچەی موکریان. هەر وەکی کاری لەو چەشنە لەسەر هاوارەبەرە و میرزا کراوە و ئامادەکردنی فەرهەنگی زاراوەکانی هاوارەبەرە و میرزا بە کۆکردنەوەی جەماڵ کارەشی و شەرح و لێکدانەوەی نووسەری ڕۆمان، ئەو ڕاستییە دەردەخات کە ئەو ڕۆمانانە لە باری زمانییەوە هێندە دەوڵەمەندن و ئەوەندە وشەی کۆن و ڕەسەن و زاراوە و قسەی نەستەق و پەندی پێشینیانیان تێدایە کە ئەو ڕۆمانانە فەرهەنگی تایبەتی خۆیان پێویستە و ئەوەش تایبەتمەندییەکە کە تا ئێستا هیچ ڕۆمانێکی کوردی نەیبووە و هەوڵی وای بۆ نەدراوە.

٢-تایبەتمەندی دووەم: خۆراک و جلوبەرگ

یەکێکی دیکە لەو ماکە ناوچەییانەی لە هەر دوو ڕۆمانی هاوارەبەرە و میرزادا دەبینرێ، وەسفی جلوبەرگ و خورد و خۆراکی خەڵکی ناوچەکەیە، ئەوەش نیشاندەری وابەستە بوونیانە بە سروشتەوە. بۆ دابینکردنی بژێوی و پاراستنی خۆیان لە ساردی و گەرمی ڕۆژگار، هەروەها ڕازاندنەوەی خۆیان بۆ بۆنەی جودا و ڕێوڕەسمە تایبەتەکانیان. ئەو ڕاستییە زیاتر لە هاوارەبەرەدا خۆ دەردەخات و لەهەموو ئەو بوارانەدا نووسەر ئاگاییەکی ورد بە دەست خوێنەرەوە دەدات.

بابەتێک کە جوانییەکی زیاتری لەو بوارەدا بە دەقەکە داوە ئەوەیە کە هیچ کام لەو باسانە، واتە باسی خواردن و جلوبەرگەکان و...تاد بە شێوەی جودا و لە دەرەوەی گێڕانەوەی ڕۆمانەکەدا باس نەکراون و وەها لە تانوپۆی گێڕانەوەدا قاڵ بوونەتەوە کە هەست بەوە ناکرێ نووسەر ناچار بووبێ بە ئەنقەست جێیەکیان لە تویی ڕۆمانەکەیدا بۆ تەرخان بکات، ئەگەرچی ڕەنگە لە خەیاڵی نووسەردا ئەو ویستەش بۆ پاراستنی ئەو نەریتانە بووبێ. ئەوە بە خوێنەر نیشان دەدات کە کولتووری جلوبەرگ و جوانکاری مرۆڤی کورد و کولتووری خواردەمەنی لەو هەرێمەی ڕۆمانەکە باسی دەکات و لەو کاتەدا کە وەک زەمانی ڕەوایی ڕۆمانەکە دەیگێڕێتەوە چۆن بووە، تەنانەت جاری وایە شێوەی چێشت لێنان و وردەکارییەکانیشی بو خوێنەر دەگێڕێتەوە. بۆ وێنە دەکرێ ئاماژە بەو بەشە لە دەقی کتێبەکە وەک نموونەیەک لە دەیان نموونە بکەین:

"کەوڵ لە عەرزی درا، مزراویلکە بۆنی لە وڵاتی گەڕا، نانی چووکە مەیلە و سوور، برژاو، بێ قەراغ، نانی گەنمە سمەوەج، خوارشتی خۆش، ناسک، تەنک، سەلکێک پیواز، پیاڵەیەک خوێ. هەر یەکەی جامیکی مس، هەڵمی لەسەر هەڵدەستا، مزراویلکەیەکی چەور، هێلکەی خڕ تێدا، مزر، ترشی سماق تاموبۆنی داوەتێ."

یان ئەو کاتەی وەسفی نانی شوانی دەکات، دەڵێ:

"لە سەر ویستی یارە ڕۆژ بە ڕۆژ توربێنی یارە پڕتر دەکرا. کولێرە چەورە، کەلانە، کولیچە، کەشکە فەریکە، شیرێژ و ڕۆن، نان پاڵە و پشتی ژیان، نانی گەنم، نانی جۆ، هەرزن، کولێرەی گەنمەشامی و...تاد" یان ئەو کاتەی باسی شایی یارە دەکات وێڕای ئەوەی کە باسی نان و چێشتی کاتی شایی ئەو سەردەم دەکات، شێوەی چێشت لێنان و کەرەسەکانی پێویست کە ئەوکات کابان و چێشت لێنەر دەکاریان دەکرد و پێویستیان پێی بووە بە وردی تەوسیف دەکات.

جودا لەو باسە هەر وەک کۆمەڵناسان و پسپۆڕانی بواری شوناس باس دەکەن، جلوبەرگ یەکێک لە سازدەرە گرینگەکانی شوناس و شوناسی نەتەوەیی و لە ئاستی دیکەدا شوناسی ناوچەییە. بێ گومان جلوبەرگ بەرچاوترین نیشانەی کولتووریی نەتەوەیەکە و زۆر بە خێراییش کارتێکەری و کاریگەری خۆی دەردەخات. نووسەری هاوارەبەرە و میرزا بە تەوسیفی ورد و دەقیقی جلوبەرگ، ئەو ڕاستییە وەبیر دێنێتەوە کە جلوبەرگ وەک نومادێکی نەتەوەیی لە دوای زمان ڕۆڵێکی کاریگەر لە ناساندنی شوناسی کورد دەگێڕێ و چون بەردەوامیش گۆڕان بە سەر مودێل و فۆرمدا دێ، نووسەر بە تۆمار

کردنی وردەکارییەکانی ئەو جلوبەرگانە لە سەردەمیکی داستانیدا هەوڵی پاراستنی داون و بە ناسینی ئەو تایبەتمەندییانە دەکرێ جوگرافیا و مێژوو و سیاسەت و کۆمەڵگا و هونەر و زۆر شتی تری نەتەوەیەکیش بناسێنێ.

ئەگەر نموونەیەک لە هەستیاربوونی نووسەر لەمەڕ ئەو دیاردەیەوە لە دەقی ڕۆمانەکە بە دەستەوە بدەم ئاماژە بەو بەشە دەکەم کە نووسەر باسی جلوبەرگی یارە دەکات، هەرچەند جلوبەرگەکەشی نەدارانەیە:

"دەڕوا، قوت و سڵ، قیت و قۆز، توندوتۆڵ، کز و ساغ، جووتێک گوڵینگی سوورمەرەز بە تەنیشت زەنگاڵەکانییەوە کایە دەکەن، ڕانک و چۆغەیەکی تاوبردوو، شەدەیەکی ڕیشۆ نەماو، جووتێک کەڵاشی نووک هەڵگەڕاوەی قولاغە کراوی لە پێدایە. هەر دووک ئانیشکی چۆغەکەی شی بۆتەوە، ئاهێکیان پێوە نەماوە، ڕانکەکەی پاش و پێش کراوە، هەرچەند کڵاوەکەی پلیتەی وەدەرکەوتووە، کەچی نوشتەیەکی لە تەپڵەکەیەوە دەچێ."

یان بۆ تەوسیفی جلکی منداڵانی ئەو کاتەی سۆفی ئەحمەد نوقمی خەیاڵی ڕابوردوو دەبێ و کوڕە جوانەمەرگەکەی لە تەمەنی منداڵیدا دەبینێ. ئاوا باسی جلوبەرگی منداڵەکەی دەکا:" کەوایەکی قوتنی سوور لەبەر، کڵاوی کووژەکەدار لەسەر، و... بەو جۆرە جلوبەرگی منداڵی ساوا و خەڵکی ئەو سەردەم وێنا دەکات.

٣- داب و ڕەسم

یەکێکی دیکە لەو ماکە ناوچەییانەی تامویۆنێکی ناوچەیی بەو ڕۆمانە دەبەخشێ دابونەریتی نەتەوەیە. گەشە و بەرز بوونەوەی دابونەریتەکان کاریگەریی لەسەر بەرزبوونەوەی ئاستی فەرهەنگی نەتەوەیەکدا هەیە. وەسفی دابونەریتی خەڵکی ئەو ناوچەیە بۆ بەردەنگێکی نائاشنا بابەتێکی جوان و نوێیە و ڕەنگێکی واقیعی بە بەرهەم دەبەخشێ. بۆ نموونە دەکرێ ئاماژە بەو نەریتانە بکەین کە لە درێژایی ژیانی تاکی ناوچەدا برەویان بووە و وەک بەشێک لە میراتی کولتووری دێنە حیساب. بۆ وێنە باسی گوێزەبانە کردن بۆ منداڵ، داب و ڕەسمی پێوەندیدار بە شایی و زەماوەند و سەرەخۆشی، تەنانەت باسی چەشنی ئەسپاردەکردنی مردوو بە خاک و زۆر بابەتی دیش لە ڕۆمانی هاوارەبەرەدا بە وردی گێڕراونەتەوە. ئەو دابونەریتانە زۆربەیان ئاوێنەی بالانوێنی ڕێزگرتن لە مرۆڤ و ڕوحی پێکەوەژیان و هاوکاری و میوانگری و یەکتر خوێندنەوەیە و لە خوێندنەوەی خەڵک ناسانەدا جێگای سەرنج و تێڕامانن.

٤- زمان وەک ماکەیەکی ئەدەبیاتی ناوچەیی

ئەو ڕووداوانەی لە ئەدەبیاتدا ڕەنگ دەدەنەوە زۆربەیان ئەوانەن لە ڕوانگەی کۆمەڵایەتییەوە خاوەن بایەخن و پێوستە دیسان بنوێنرێنەوە تا لە بیر و زەینی خەڵکدا بمێننەوە و بەشێک لە بیرەوەری بە کۆمەڵی کۆمەڵگان. زمان وەک بەرهەمێکی کۆمەڵایەتی و وەک زایەڵەی ڕوح و ژیانی کۆمەڵگا تەنیا ڕۆڵی پێوەندی نییە و ئەو کۆمەڵگایانەی لە ئەدەبیاتدا ساز دەکرێن، یان ساز دەکرێنەوە تەنیا نیشاندەری ژیان نین، بەڵکو ڕەنگدانەوە و دەنگدانەوەی ڕێسا و بیرە کۆمەڵایەتییەکان، بۆنە جوداکانی ناو ژیانی کۆمەڵ، شین و شەڕ و تێکهەڵچوونی عێلەکان، دابەشکردنی چینەکانی کۆمەڵگا، شێوەی موڵکداری و بەرهەمە کشتوکاڵییەکان و زۆر بابەتی دیکە، وەک زانست و کەرەستەی تێگەیشتن و تێگەیاندن ڕۆڵێکی بەرچاویان لە ساز کردنی ئەو سامانەدا هەیە کە پێی دەکوترێ کۆمەڵگای نەتەوەیی و هەر کام لەوانەش وشە و دەستەواژە و ڕاوێژی تایبەت بە خۆیان پێویستە و ڕۆمانێک هەموو ئەو تایبەتمەندییانەی دانەڕشتبێ دەکرێ بگوترێ لایەنی زمانییەکەی دەوڵەمەند نییە.

دەکرێ بڵێین بەهێزترین بەشی داهێنانی نووسەر بە زمانی کردنی چەمک و واتاکانە. بەو پێیە خاڵی بەرچاوی چیرۆکی هاوارەبەرە و میرزا هەر ئەو زمانە سادە و ساکارەی ناوچەییە کە بە شێوەیەکی زۆر سروشتی و بە بێ گرێوگۆڵی زمانی، وشە و ڕستەکان لە وتوێژ و دیالۆگی کەسایەتی ڕۆمانەکەدا کەڵکی لێ وەردەگیرێ. ڕەوتی گێڕانەوە لە هەر دوو ڕۆمانەکەدا هەم تازەیی و جوانیی خۆیان هەیە و هەم بۆ کەسێک کە شارەزایی زمانی ئەو ناوچەیە نەبێ ڕەنگە تا ڕادەیەک نامۆ بێتە بەرچاو. زمان و زاراوەی کەسایەتییەکانی ڕۆمان بە وشیاری و تەبا لەگەڵ تەمەن و ئاستی خوێندەواری و چینی کۆمەڵایەتی ئەوان هەڵبژێرراوە، بۆ وێنە کاتێک یارە دەدوێ دەزانی کوڕێکی ساکار و سادەیە و جاروبار ناتوانێ بە سەر هەستی خۆیدا زاڵ بێ، بەڵام کاتێک میرزا دەدوێ هەموو کەس بە ورد و درشتەوە لە خزمەتیدا بێدەنگ دەبن و گوێی بۆ شل دەکەن و قسەکانی بە تەواوی وەردەگرن، لە نێو خۆیاندا دەڵێن میرزا قسەی قەڵەمی دەکا. کاری میرزا قەڵەمە، کاغەزە، دیوانە. ئەوانە ئاستی خوێندەواری و زانست و لێهاتوویی و

ئەزمـوونی مـیـرزا دەردەخـەن و کـاتێکیش ژنانی نێـو ڕۆمـانەکـە قـسـە دەکـەن هەر کـام لەوان پەردە لەسـەر لایەنێک لە ژیانی کـۆمـەڵگای ژنی ئەو سـەردەمـە هەڵدەدەنەوە و بە وتەکانیان هەگبەی دەوڵەمەندی زمانی کوردی سەنگین و ڕەنگینتر دەکەن. جگە لەوەش زمان دەبێتە ئامرازێک بۆ دەربڕینی هەست و ویست و حەزی دەروونی کەسایەتییەکانی ڕۆمان و بەشێکی زۆر لە کەسایەتی ئەوان بۆ خوێنەر ڕوون دەکاتەوە.

جار جارەش بوونی کەسانێک وەک ئەمیر حوسێن کە ئازەری زمانە و زمانی کوردی بە باشی نازانێ و لەت و کوت قسە دەکات و نەقڵی گیران و تاوانەکەی وەک بنێشتە خۆشکە هەر دەیلێ و دەیلێتەوە، تابلۆیەکی تەنز ئاسا لە ڕۆماندا پێکدێنێ و شوناسەی فەرهەنگی و کۆمەڵایەتی ئەو شوێنە لە ناوچەکانی دیکە جودا دەکاتەوە.

٥- ماکەی باس لە تەوەرە سیاسییەکان

یەکێکی دیکە لەو ماکانەی ڕەنگ و بۆی ناوچەیی بە ڕۆمانەکە دەبەخشێ گێڕانەوەی زیندان و گیران و جەزرەبەدان و باسی بابەتی سیاسییە. ئەوە یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی چیرۆک لە ناوچەکانی وەک ئازەربایجان و کرماشان و باشووری ئێرانە، بەڵام ڕاستەقینە ئەوەیە کە هەر نووسەرێک بە هۆی کاریگەریی فیکر و فەرهەنگ و دنیابینی و ئەزموونی تاکی خۆی و جیاوازی جوگرافیای سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئابووری، شێوازی تایبەت بە خۆی لە گێڕانەوەی سیاسەتی ناوچەی خۆی هەیە. ئەوەی کە لەو بەرهەمانەدا دەبینرێ گرتن و سیخوڕی کردن و وەکێو و شاخ کەوتن و کوشتن و ئاور تێبەردانی ماڵ و مووچە و مەزرا، نموونەیەکی تایبەتی کۆمەڵگا ژێر دەستەکانی ئەم سەردەمەیە.

دەکرێ بڵێین لەو ناوچەیەدا ژیانی سیاسی، بەشێک لە ژیانی ئاسایی خەڵکە و سنوورێک لە مابەین ئەو دوو ژیانەدا نییە. خەبات دژی زوڵم و داگیرکاری بەشێک لە ژیانە و ژیان بەشێک لە خەباتە، هەر بۆیە زۆربەی خەباتکاران بە جێی ئەوەی کە کەسایەتییەکی بەرچاویان هەبێ مرۆڤگەلێکی ئاسایین و توانایی و بڕست و بوێری خەبات و دژایەتی لەگەڵ چەوسێنەرانیان هەیە. لە ڕۆمانی میرزادا، میرزا دەبێتە هیوای سەردەم و داهاتووی کۆمەڵگا و جێی متمانە و پشت پێ بەستنی خەڵک و دەبێتە سەرۆکێکی کاریزماتیک کە جەماوەر بەرەو کۆمەڵگایەکی ئارمانی ڕێنوێنی دەکات. لە هەمان کاتیشدا ئەو کەسانەی کە دەرەقەتی زوڵم و زۆری سیستمی دەرەبەگایەتی نایەن و لەو سیستمە یاخی دەبن و چەک هەڵدەگرن و ڕوو لە چیا ئەستەمەکان دەکەن. ئەو دیاردەیە نیشان دەدات کە لە کۆمەڵگای ژێردەستی ئەو کاتدا بەرەنگاربوونەوەی تاکەکەسی بە بێ عەقلانییەتێکی کارامە هیچ ئاکامێکی لی ناکەوێتەوە و ڕەنگە ئاکامێکی نەرێنیشی هەبێ. لە ڕۆمانی میرزادا ڕەشیدە دزە، نموونەی ئەو شێوە ڕووبەڕووبوونەوە لەگەڵ سیستمی زاڵی ئەو سەردەمەیە کە بە پێی سروشت و کەسایەتی تایبەتی خۆی سەبر و تابشتی ئەو هەموو زوڵم و زۆرەی خدرئاغای نییە و لایەن و ناوەندێکی یاسایی و دادپەروەرانەش بۆ سکاڵا و ماف خوازی نابینێتەوە و بۆخۆی بە کردەوەیەکی کە لەسەر ئیرادە و ویستی تاکەکەسی خۆی دامەزراوە و لە سەرەوە و دەرەوەی یاسای ئەو کاتە، بەڕێوەبردنی یاسا وەئەستۆ دەگرێ و خدر ئاغا دەکوژێ.

ئەو شێوە دوانەی ڕۆماننووس و گێڕانەوەی لە ڕووبەڕووبوونەوەی سەردەست و بندەستی ئەو کۆمەڵگایە بە چەشنێک سنووری یاسا و نایاسایی بوون لە سەردەم و زەمانیکی تایبەت لە شوێنکاتی ڕۆمانەکەدا دیاری دەکات. نایاسایی بوونێک کە یاسایی بوون لە ژێر تیشکیدا دزێو دەنوێنێ و بە پێچەوانەی باری باو خۆشەویستیش دێتە بەرچاو.

دوو: تێکهەڵکێشانی ژانرە فۆلکلۆرییەکان لە ڕۆماندا

کورد وەک یەکێک لە گەلانی ڕۆژهەڵاتی ناوین بە مێژوویەکی دووردرێژ و پڕ لە کەندولەندی سیاسی و کۆمەڵایەتییەوە، خاوەنی زمانی سەربەخۆ بە چەندان زاراوەی دەوڵەمەندەوەیە. بەشێکی زۆر لەو مێژووە سیاسی و کۆمەڵایەتییە لە قاڵبە جۆراوجۆرەکانی کولتووری ڕەشۆکیدا پەروەردە کردووە، تا بۆ بەرەی داهاتوو بمێنێتەوە. هەر ئەوەش بووەتە هۆی ئەوەی فەرهەنگی ڕەشۆکی کورد یەکێک لە کولتوورە دەوڵەمەندەکانی ناوچە بێت و بە سەدان و هەزاران شیعر و چیرۆک و بەیت و حەیران و نەقڵ و نەزیلە و پەند و مەتەڵ لەو چوارچێوەیەدا خولقابێ. بەشێک لەو میراتە لە لایەن نووسەرانی دڵسۆزی ئەو بوارە کۆ کراونەتەوە. دەقە فۆلکلۆرییەکانی گەنجی سەربەمۆر لە لایەن ئەحمەد بەحری، کۆمەڵە بەیتێکی وەک میر و وەفا و سەعید و میرسێوەدین لە لایەن قادری فەتاحی قازی و ئەدەبی زارەکی موکریان و ژنان لە لایەن سەلاح پایانیانییەوە بەشێک لەو دەقانەن.

هەڵبەت دیارە جودا لەو نووسەرانە زۆر کەسی دیکەش لەسەر دەقە فۆلکلۆرییەکان کاریان کردووە و لە جێی خۆی پێویستە بە شێوازی خوێندنەوەی دەقە فۆلکلۆرییەکان بخوێنرێنەوە و باسیان لەسەر بکرێ، بەڵام ڕوانین و چەشنی ڕووبەڕووبوونەوەی نووسەری هاوارەبەرە و میرزا لەگەڵ ئەو دەقانە جیاوازە.

دوای پێناسەی ئەو شوێنانە بۆ ناسینی ئەدەبیاتی ناوچەیی و ئاماژەدان بە چەند خاڵی گرینگی ئەو بەشە لە ئەدەبیات؛ ئەوەی کە لە سەرەتای ڕۆمانەوە تا کۆتایی نووسەر وەک تار و پۆ لە نێو دەقی ڕۆمانەکەدا تەنیوێتی، چەندان دەقی فۆلکلۆری بە شێوازی جوداوەیە کە تێکەڵ بە ڕووداوەکانی ڕۆمان بوون. بوونی ئەو دەقانە ئەو ڕاستییە دەنوێنێ کە نووسەر چەندەی بایەخ بەو بەیت و مەتەڵ و حەکایەت و چیرۆک و گۆرانییانە داوە و ناوەرۆکی ڕۆمانەکەی پێ دەوڵەمەند کردووە. دەکرێ بڵێین لە ئاوێتەکردنی ئەو بەیت و چیرۆک و پەندی پێشینیانە نووسەر داهێنانێکی نوێشی کردووە. بە بێ ئەوەی ڕەوتی گێڕانەوەی ڕووداوەکان تووشی کەموکووڕی بکات و لەهەمان کاتیشدا شوناسەی تایبەت بە هەر کام لەو قاڵب و فۆرمە فۆلکلۆرییانە بپارێزێ.

ئەو دەقانە لە هەندێک شوێندا درێژە بە مەبەستی ڕۆمانەکە دەدەن، واتە ئەو شێوەیە لە کایەی نێوان دەقێتی کە نووسەر دەیکات جاری وایە بە مەبەستی پڕکردنەوەی بەشێک لە بۆشایی گێڕانەوەیە کە نووسەر بۆ ئەو دەقانەی بەدیهێناوە، جاری واشە لە هەندێک قۆناغی ڕۆمانەکەدا نووسەر بۆ کورت برینەوەی گوتە و پێش گرتن لە زیاتر بوونی بارستایی ڕستەکان کەڵکیان لێ وەردەگرێ و لەوانەیە ئامانجی نووسەر ئەوە بووبێ کە لە ئاوێتە و موتوربەکردنی ئەو وردە دەقە فۆلکلۆرییانە کاریگەرییەکی زیاتر لەسەر هەستی خوێنەر دابنێ و بەو شێوەیە خوێنەر زووتر لە مانای دەقەکە تێ بگات و هەست بە نزیکایەتییەکی زیاتر لەگەڵ فەزاکەی بکات و تەنانەت ڕادەی چێژی دەق بەو شێوەیە بەرێتە سەرێ.

هەر لەو بارەوە بابەتێکی گرینگی جێگای ئاماژە ئەوەیە کە دارشتنەوەی دەقە فۆلکلۆرییەکان لە چوارچێوەی دەقێکی داهێنەرانەدا، ژیانێکی تازەیان پێ دەبەخشێ و ناهێڵێ بە هۆی تێپەڕبوونی کات قورسایی خۆیان لە دەست بدەن و کاڵ ببنەوە. بۆ وێنە دەکرێ ئاماژە بەو حیکایەتانە بکرێ کە "یای ناز" وەک دایکێک کاتی خەواندنی منداڵ بۆ "وەتمان"ی دەگێڕێتەوە و بیر و زەینی منداڵی پێ پەروەردە دەکا و هێمنایەتی بە منداڵ دەبەخشێ.

لە شوێنێکی دیکەدا نووسەر داهێنەرانە و بە ئانقەست فەزای ئەویندارانەی هاوارەبەرە لەگەڵ هێندێک بەیت و چیرۆکی فۆلکلۆری کە بنەمای ئەویندارانەیان هەیە تێکهەڵدەکێشێ کە دەکرێ بۆ نموونە ئاماژە بە بەیتی لاس و خەزاڵ و چیرۆکی لەیل و مەجنوون بکرێ.

ئەو بەیتانەی لەو کتێبەدا تێکەڵ بە دەق کراون مەبەست و ئامانجی ئایینی و کۆمەڵایەتی و ئەویندارانەیان هەیە و هەرکات ڕەوتی ڕۆمانەکە مەبەستێکی کۆمەڵایەتی هەیە، ئەوە بەیتێک بەو نێوئاخنەوە دێتە ئاراوە و هەر کاتیش ڕەوتەکە ئەویندارانە دەبێ بە پێی فەزای داستان بەیتێکی وەک گەنج خەلیل و لاس و خەزاڵ خۆ دەنوێنن. ئەو بەیتانە هەر کامیان بە تەناسوبی ژیان و فیکر و کەسایەتی کارەکتەرەکان هەڵبژێرراون. بۆ وێنە بەیتی گەنج خەلیل لە سەر زاری حەسکۆ دەگێڕرێتەوە کە بەیتێکی دڵدارانەیە و باسی عەشق و وەفاداری و ئەوین دەکات و حەسکۆش خۆی گیرۆدەی ئەوینی ئامۆزاکەیەتی و لە غەریبی و دەربەدەریدا ئاوا لەبەر خۆیەوە نارە ناری دێ:

"ئەز ڕابم کەمەرا پشتا خۆ بشکێنم بو ئەسبی گەنج خەلیل بکەمە نالە، بازنی خۆ بشکێنم بکەمە وردە بزمارێ، بسکێت خۆ ببڕم بکەمە سەر ڕەشمە. بەڵی بکەمە دۆخ و سەر هەوسارە گەنج خەلیل کوڕە مامی خۆ بیم. سوار بکەم لە کومیتەکی تالە".

دەق تێکەڵ بە پەندی پێشینیان؛ یەکی دیکە لە دیاردە جیاوازییەکانی ئەو بەرهەمانەیە. هەر کام لەو پەندانە مێژوو و چیرۆکێکی پڕ ئامۆژگاری لە پشتە کە هەندێکیان لە بیر خەڵک چوونەتەوە و پێشینەی هەندێکیشیان بۆ خەڵک ڕوون نییە.. لە دەقی ڕۆمانەکەدا بە پێی ئەوەی لە چ کات و لە زاری چ کەسێک و بە چ هۆیەکەوە بگوترێن لە کارەکتەرێکەوە بۆ ئەوەی تر جیاوازن و پەندەکان لە بارودۆخی تایبەت بە خۆیاندا گونجاون. بۆ وێنە کاتێک بارودۆخی نالەباری سۆفی دوای مەرگی هاوسەرەکەی وەسف دەکات و هەموو کەس بەزەییان پێیدا دێ و وڵامی هەموویان ئاوا دەداتەوە: "سۆفی تامی زاری هەمووان دەزانێ، ئەوەی بە دڵ دەیکوت دڵ ئێشی نەدەکرد. ئەوەی بەپێی مەسڵەحەت و قازانجی خۆیان هەوڵیان دەدا جوابی توندی دەدانەوە و دەی ڕنین. بە فیتووی خۆی دەزانی و باش شارەزا بوو کوێ نیسکان دێنێ. نانی بە منەت ناخۆم. کشە کشە مریشکە ڕەشە میوان ڕۆژێک و دوان خۆشە. هەتا دووری

پووری. خـۆم مـاوم خـۆم پیـاوم." و هی تریش بەو جـۆرە سـۆفی هێندێک پەند دێنێتـەوە کـە دڵنەوایی تەنیـایی و بێکەسی و نەداری خۆی پێ دەداتەوە.

بە گشتی دەکرێ بگوترێ کە پەندەکان لە زۆر جێـیان پێشیـان بە درێژکردنەوەی دەق گرتووە و چێژی تایبەتیـان بە دەق بەخشیوە.

یەکی دی لەو بابەت و قاڵبانەی لە ڕۆمانەکەدا بەدی دەکـرێ شـیـعـر و گـۆرانی فـۆلکلۆرە. هەر نەتەوەیەک خـاوەنی گـۆرانی و مـوزیکی تایبـەت بە خۆیەتی و لەو ڕێگـەیەوە هەست و حـــەزی ناخ و دەروونی خـــۆی ڕادەگـەیەنێ. نەتەوەی کـوردیش وەک هەر نەتەوەیەکی دیکە خـاوەن دەقی هەمـەچەشنی گـۆرانی تایبـەت بە خـۆیەتی و ڕەگـوریشـەی بە مـێـژووی هزری نەتەوەییـدا ڕۆچووە. عیزەددین مستەفا ڕەسووڵ لەو بارەوە دەڵێ:

"گـۆرانی کـوردی خـــۆی وێنە و ئاوێنەی هەست و عـاتیـفـەیە، چونکە شێـوەی دەربڕینی ئەم هەستـە سادە و بێ پێچوپەنا و ڕاستـەوخـۆیە، بۆیە لە گۆرانی دڵداری و عـەشق و ئەوینی کـوردیدا ڕاسـتگۆیی و وێنەی ڕاسـتی بەدی دەکەین.

لەو بەرهەمـانەشدا شیعر و گۆرانی فۆلکلۆر ئاوێتەی بەستـەر و تەختی ڕۆمان دەبێ. بۆ وێنە کاتێک یای ناز بە گریان و بە سۆز دەلۆرێتەوە و خەمی دووری و دابڕان و تەنیایی لەبەر لێوییەوە بە گۆرانیانە دەردەبڕێ:

"ڕێگای دارستان داچێنم بە گوڵ
ناوی لێ بێنم بە خوێناوی دڵ
ئەگەر دەمزانی لە کوێ دەکەی ڕاو
خۆڵی بەر پێتم دەداشت بە شەکراو"

یان ئەو شوێنەی ڕەشید خەریکی میوانداری لە میرزایە و هەردێ و دەنگی لێ بڵند دەکـــات و بەجێ و ڕێ و وەستایانە گورانی دەڵێ. گۆرانییەکەی جۆرێک ناڵەیە پڕ لە سۆز و کوڵ:

گەوهەرێ هەی گەوهەرێ پەروانەم لە دوای خێڵی
کەس نییە پێم بڵێ ماڵ وێران ئەتۆ لە دوای چی وێڵی

بەو شـێـوەیە بەکـارهێنانی گـۆرانی و شـیـعـرە فۆلکلۆرییەکان لە خوڵقانی فەزایەکی تایبەتی داستانیدا ڕۆڵی بەرچاویان هەیە و یاریدەی نووسـەر دەدەن کـە کەشوهەوایەکی گونجاو لەگەڵ دۆخی دەروونی کارەکتەر پێکبێنێ. بە بێ ئەوەی ڕاستـەوخۆ ئاماژە بە حاڵەتی ڕوحی دەورگێڕی ڕۆمانەکە بکات خوێنەر دەکاتە شەریکی خەمی ئەوان و لە ڕازی دڵ و خەم و ناڕەحەتی و پەرۆشی و تەنیاییان تێدەگەیەنێ.

لە ئەنجامی ئەو خوێندنەوەیەدا دووخاڵی گرینگ ڕوون دەبێتەوە:

١- سەرەڕای توانایی و مرخ و داهێنەریەتی تاکەکەسی نووسەر، شوێنی ژیانی نووسەری هونەرمەند لە سەر زەین و زمانی و شێوەی گێڕانەوە و ئەو وەسفانەی کردوویەتی کاریگەرییان بووە، کۆی ئەوانەش بەرهەمێکی بە پێزی خوڵقاندووە و کە هەم زمان و هەم بیری نووسەرانەی تێدا بە هێز و دەوڵەمەندن.

بەو پێــیــە دەکـــرێ بڵـــێین وەک چۆن لە ڕەوتی چیرۆکنووسی ئێراندا زۆر بەرهەمی بەپیزی وا نووسراون کە تەبا لەگەڵ ناوچەی جوگرافیایی و هەرێمێکی تایبەتن و هەڵگری هەمـوو مـاکـەکـانی ئەدەبی ناوچەیین و لە سەرەتاوە ئاماژەم پێکردن. خوێندنەوەی ڕۆمـانەکـانی هاوارەبەرە و میرزا، ئەو ڕاستییە دەردەخەن ناوچەیەک کە ڕووداوەکـانی ڕۆمـانەکـانی تێدا گووراوە و خوڵقاوە بە تەواوی کەشوهەوا و خاک و دار و بەرد و دابونەیتی خۆی هەیە و لە واتایەکی گشتیدا دەڵێین کوردەوارییە و لە ئاستی دیکەدا بە هەندێک بابەتی وردە کـولتـوور و تایبـەتمەندی و زاراوەیی و شـێـوەی هەڵسـوکـەوتی ناوچەیەکی تایبەتتر هی پانتاییەکە بە ناوی موکریان.

ڕۆمـاننووس لە ئاوێتـەکـردنی ژانرە ئەدەبییـەکـاندا توانیویەتی ئەو ئامانجە بپێکێ کە ئەو قاڵبە فۆلکلۆرییانە کاریگەرییان لەسەر ڕەوتی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە ببێ و لە زۆر شـوێندا چێژی تایبـەتی پێ ببـەخشێ و لە هەمـان کـاتیشـدا بەر بە درێژبوونەوەی دیالۆگەکان بگرێ، بەڵام زۆر جاریش خوێنەر وا نوقمی ئەو بەیت و حەکایەت و پەند و مـەتەڵ و وردە چیـرۆکـانە دەبێ لە دەقی سـەرەکی دوور دەکەوێتەوە و ئەوەش وەک خاڵێکی لاواز دەبینرێ.

سەرچاوە:

١- مستـەفـا ڕەسـووڵ، عیـزەددین، (١٣٧٨) لێکۆڵینەوەی ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی.
٢- عـومـەر ئیـبـراهیم، سـەرکەوت، (٢٠١٧) دەق ئاوێزان لە گێڕانەوەی ڕۆمانی هاوارەبەرە و میرزای (فەتاحی ئەمیری)دا، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ساڵی چوارەم، ژمارە ١٣.
٣- جعفری قنواتی، محمد، (١٣٨٢)ادبیات اقلیمی، کتاب ماه ادبیات و فلسفه.
٤- ئەمیری، فەتاح، (١٣٨٧) هاوارە بەرە و میرزا، سەقز نەشری خانی.
٥- پایانیانی، سەلاح، (١٣٩٣) ئاوڕێک لە فەرهەنگی زارەکی موکریان و ڕوانینێک بۆ ڕەخنە و پرۆسەی فەرهەنگنووسی لە کوردستاندا، یوونس ڕەزایی، فەرهەنگی زارەکی موکریان، بەرگی ٥.